

grotere dieren een lichte voorkeur voor het lidwoord ; de vogel- en visnamen daarentegen verkiezen de artikelloze vorm. Namen van lichaamsdelen, van kleren, planten, spijzen krijgen haast nooit een lidwoord, net als de beroepsbijnamen. Abstracta, zinwoorden en vlevormen kunnen het lidwoord best missen.

Brugge.

Westvlaams bezong, bezow

door M. HOEBEKE

In westelijk Vlaanderen bestaat voor een dubbele vlasschoof nog steeds de benaming *bezong* en *bezow*. Hoewel de vlasteelt en -nijverheid er in de laatste tijd wel is teruggelopen, komt het woord nog voor in de dialecten van het Leieland.

Vermeldingen van deze woorden (of woordvormen?) kan men vinden bij De Bo, *Westvlaamsch Idioticon*, Gent, 1892, en bij een aantal auteurs die over vlassbewerking en vlasserij geschreven hebben.

De Bo kent (110) : „*bezong* : m., mv. *bezongen*, vklw. *bezongsken*, klemtoon op *zong*. Zie *bezouw*”, en verder ook het werkwoord *bezongen*, met verwijzing naar *bezouwen*. Onder het lemma *bezouw* (wvl. *bezow*) m., mv. *bezouwen* (t.a.p. 111) geeft hij dan ook de betekenis : „Een groote bondel van twee of vier waterbooten rauw vlas, top en aars opeen geleid en met twee of drie banden samen gebonden om in eene benne te rooten te steken, fr. *bonjeau*, *boujeau*. Het vlas in bezouwen binden. De bezouwen uit het water trekken”. We krijgen hier dus de betekenis, de beschrijving, enkele voorbeelden van gebruik, en zelfs een etymologie. Bovendien geeft De Bo ook nog een paar andere vormen : *Bezong* en *Bosjong*. Naar aanleiding van het werkwoord *bezouwen*, waarbij de auteur verwijst naar westvlaams *bezouwen* en voor de uitspraak naar *Au*, kunnen we ons ook een idee vormen van de door De Bo bedoelde klankvorm. Het blijkt dat *bezouw*, *bezouwen* normaliseringen zijn voor *bezow* en *bezouwen*, waarin -ow staat

voor ow of uw : onder *Au, auw, ouw* (56) zegt De Bo immers : „Deze vormen hebben alle drie, bij de West-Vlamingen maar eenen en denzelfden klank, namelijk den klank van de korte *o* in *lot, genot*, enz., gevolgd en gesloten met dien van *w* (zie *ouw*). Dus : Faute = fowte ; sause = sowse, etc.”. Wat *bezong* e.d. betreft, zal wel degelijk een vorm met nasale slotvokaal bedoeld zijn.

Andere vermeldingen van het woord en beschrijvingen van de zaak vindt men bij G. Van Steenkiste, *De Vlasbereiding*, Brugge, 1930, blz. 125 ; bij A. Dujardin, *Vlas-Roten*, Kortrijk, 1942, blz. 42 en bij A. P. J. Brouwers, *De Vlasserij in het Nederlands van de eerste helft der twintigste eeuw*, Nijmegen, 1957, blz. 89.

Van Steenkiste brengt al dadelijk alles onder de noemer *bonjeau* : „Dubbelschoof samengesteld uit twee top en aars liggende enkele schoven, met drie banden gebonden. Het is een fransch woord, een benaming van een oude plaatselijke gewichtseenheid, die zoowat acht kilos moet geweest zijn. Dit woord is op alle manieren verwrongen geweest, bijv. *bizon, bejong*, enz. (Men zie ook t.a.p., blz. 78). Een bewijsplaats voor de betekenis van *bonjeau* = gewichtseenheid voert de auteur niet aan, en het zou allicht moeilijk zijn een dergelijk bewijs te leveren. Het woord *bonjeau* (De Bo ook *bonjeau*) is een oud Pikardisch woord diminutief van *bonge* (resp. *boujeau* van *bouge*?) „bundel” (1). Ook Dujardin wil achter *bonjeau* een oude Franse gewichtsmaat zien. De betekenis is die van een dubbelschoof : bestaande uit „twee enkelbundels (van 3,5 à 4 kg. ieder) top en aars (aars = voet) boven elkaar gelegd en met twee (of drie) banden gebonden”. Vermoedelijk is Dujardin hier bij Van Steenkiste te rade gegaan.

(1) Men zie mijn opstel *Zuidoostvlaams budze „Mutsaard”* Ofr. *bouge* en *bonge*, in H.C.T.D., XLI, 1967, blz. 131-158, waar ik het goed recht van *bouge* naast *bonge* heb verdedigd.

Bij A. P. J. Brouwers lezen we nog een andere vorm, nl. *begeon*, m., mv. *begeons*, zonder vermelding van de vindplaats. Wel zijn lokalisering en betekenis duidelijk aangegeven : Kortrijk en Leiestreek, en = dubbelschoof : „een bos gerepeld vlas, waarbij enige handvullen om beurten met top en gateind op elkaar zijn gelegd”, met verwijzing naar blz. 43 ; op blz. 60 vinden we ook een afbeelding.

Alles samen genomen betekent dat tot nog toe : 1. een aantal woordvormen : *bezouw, (bezow), bezong, bosjong ; bizon, bejong ; begeon* ; 2. een omschrijving van de betekenis, waarin het begrip dubbelschoof een wezenlijk element blijkt te zijn ; en 3. een etymologie, nl. Fr. *bonjeau*.

Ik heb het woord nu ook aangetroffen in een licentiaatsverhandeling die in 1972-1973 aan de Rijksuniversiteit te Gent tot stand kwam onder leiding van Prof. Dr. V. F. Vanacker, nl. : *De Taal van het Vlasbedrijf in zeventien Leiegemeenten*, door Mej. M. Cl. Van Dorpe. De auteur heeft het materiaal op grond van een mondelinge enquête verzameld en deelt de woordvormen mee in fonetische transcriptie ; wat de betekenis betreft legt ze er de nadruk op dat het zonder uitzondering inderdaad gaat om een *dubbele schoof*. Ik geef hier een overzicht van de vormen door Van Dorpe opgetekend :

bə'zu-ŋ	N 850	Hulste
	N 90	Kuurne
	O 75	Ooigem
	O 76	Wielsbeke
	O 79	Desselgem
	O 81	Beveren
	N 140	Bissegem
	N 139	Wevelgem
	N 88	Gullegem

bi'zu·ŋ	O 78	St.-Eloois-Vijve	
	N 88	Gullegem (dus twee vormen)	
bə'zo·ŋ	O 9	Gottem	
	O 11	Olsene	
	O 10	Machelen	
	O 5	Wakken	
	O 79	Desselgem (dus twee vormen)	
	O 12	Zulte	
bi'zo:	N 143	Lauwe	} (Twee vormen)
bəzo·ŋ	idem		

Hoe Van Dorpe de ŋ d.i. syllabische n bedoeld heeft, begrijp ik niet goed: versterkte uitspraak van de slot-n of een echt syllabische ŋ. In het laatste geval zou men moeten denken aan een grondvorm met drie syllaben en aan een morfologische structuur waarin de ŋ een grammatikaal morfeem vertegenwoordigt, b.v. het meervoudsmorfeem. Uit de gegevens van Van Dorpe kan men dat niet opmaken. Ik neem aan dat Van Dorpe vormen bedoelt die enigszins genormaliseerd, als *bezoen*, *bezoon* kunnen worden weergegeven en zelfs als *bezong*.

Bij de vormen die we al hadden, krijgen we nu nog *bezoen*, *bezoon* en bə'zo.n / bi'zo: en het is zonder meer duidelijk dat we met een veelheid van fonetische vormen te maken hebben. Daarin tekenen zich wel enigszins twee types af:

1. een type met een nasaal in de tweede syllabe, hetzij een nasale vokaal (*bezong* e.d.), hetzij een nasale slotkonsonant,
2. een type met niet-nasale tweede syllabe, eindigend op -ow, -o: : *bezo(u)w* (De Bo), bi'zo te Lauwe.

Deze laatste vorm attesteert bovendien ook het bestaan

van een vorm met de stemhebbende palatale sibilant als tussenmedeklinker. Van Dorpe vermeldt ook dat deze dubbele bundel pas onmiddellijk vóór het roten wordt gemaakt.

De aanwezigheid van vormen als bi'zo: met inloutende ʒ, kunnen natuurlijk de etymologische verklaring in de richting van het Franse *bonjeau* sturen, maar dan moet het vast staan, dat de ʒ primair is, en dat nu lijkt me niet vast te staan. Er zijn tegen de etymologie *bezong* = fr. *bonjeau* trouwens een aantal bezwaren: semantische en fonetische. Semantische in die zin, dat fr. *bonjeau* een „bundeltje” betekent en betekend heeft en ook het begrip dubbelschoof mist; fonetische omdat *bonjeau* een nasale vokaal heeft in de eerste syllabe, *bezong* een nasale vokaal in de tweede. Uit *bonjeau* kan men wel *bizo:* en *bezo(u)w* afleiden, maar niet *bezong*, d.i. bə'zɔŋ, bə'zɔŋ of iets dergelijks en ook niet bəzo.ŋ (Van Dorpe). Tegen Fr.-Pic. *bonjeau* verzet zich immers de verdeling van de nasale elementen over de onderscheiden fonematische *patterns*: *bonjeau* heeft de nasale vokaal in de eerste syllabe; *bezong* en *bezoon-bezoen* de nasale vokaal, resp. het nasale element in de tweede syllabe, tevens eindsyllabe. Overigens staat het wel vast dat al onze dialektische vormen de klemtoon achteraan dragen, wat inderdaad een Romaanse origine laat vermoeden.

Met De Bo en degenen die zijn spoor hebben gevolgd, zou ik dus wel aan een grondwoord van Franse of Frans-Pikardische oorsprong denken. Maar dat hoeft nog niet te betekenen, dat het gezochte etymon nu precies *bonjeau* moet zijn.

Een ander Frans woord dat ter verklaring van *bezong* en *bezow* e.d. in aanmerking kan komen en dat sedert de 13de eeuw in Frankrijk geattesteerd is, en voortleeft „im

Südgürtel des Nordfra." (1) is *besson* „tweeling”, dat bij vulgairlatein *bissus* „dubbel” hoort (2). Naast *besson* bestaat ook een vorm *bessonne*, beide met de betekenis „tweeling”, waarin de grondbetekenis van **bissus*, zelf afgeleid van *bis*, nl. „dubbel, tweemaal” duidelijk aanwezig is, maar die beide ook in allerlei andere betekenissen in de dialecten voorkomen. Althans in de dialecten ten zuiden van de lijn Loire-Vogezes, voor zover het de huidige toestand betreft. Von Wartburg (3) vermeldt *besson* in de speciale betekenis van „tweeling” in het Frans en het Oudprovençaals, en zegt van **bissus*, dat het zich alleen in het Galloromaans en in het algemeen alleen ten zuiden van vermelde lijn schijnt te hebben gefixeerd. Uit de formulering van Von Wartburg (4) mag men afleiden, dat hij het niet onmogelijk acht dat het ook verder noordwaarts kan hebben bestaan en heeft bestaan. Op sommige plaatsen in (zuidelijk) Frankrijk betekent *bessonne* een moederdier dat uitzonderlijk twee jongen heeft geworpen (schaap, geit, etc.).

Belangrijk voor onze gevallen van het type *begeon* is nog het feit, dat Von Wartburg voor de dialecten in Frankrijk ook vormen met [ʃ] signaleert, nl. *bachon* (5).

Laten we nu ook nog de voornaamste betekenissen in beschouwing nemen, die *besson* of andere afleidingen van **bissus* in Frankrijk kunnen hebben.

In het département du Loiret (= omgeving van Orléans)

(1) E. Gamillscheg, *Etymologisches Wörterbuch der Französischen Sprache*, Heidelberg, 1928, 102.

(2) Idem.

(3) W. Von Wartburg, *Etymologisches Wörterbuch der Französischen Sprache*, Bonn, 1928, sub *bissus*.

(4) T.a.p. : „*bissus* ist von *bis* abgeleitet. Es scheint sich nur im Galloromanischen und im allgemeinen nur südlich der linie Loire-Vogezes festgesetzt zu haben”.

(5) Von Wartburg zegt : „Poisoux *bachon*”. Poisoux ligt in het département du Jura, arr. Lons-le-Saunier.

betekent *bessons* een trosje van twee kersen : „deux cerises se tenant ensemble par les queues” ; in het gebied van de Doubs betekent *bōsā* amandelen of nootjes met twee pitten. Te Albertville (in Savoie) komt *bache* voor in de betekenis van mannelijke tweeling en te Parijs betekent *bessons* de (twee) borsten (= les seins). Vormen van *besson* met palatale sibilant vermeldt Von Wartburg verder nog voor het Provençaals en andere Zuidfranse dialecten, en o.a. voor het arrondissement Vienne-Rhône. Men zie trouwens ook de ALF, kaart N° .1604, *jumeaux*.

Dat alles is wel erg ver van Vlaanderen verwijderd, en misschien wel te ver om er een aanknopingspunt voor ons *bezong* te gaan zoeken, en intussen zou alleen het Parijse *bessons* in aanmerking kunnen komen. Toch moeten we het niet opgeven om het Vlaamse *bezong* bij een of andere afleiding van **bissus* „dubbel” te brengen. Het mag waar zijn, dat *besson* in de betekenis „tweeling” in de Noordfranse dialecten onbekend is of niet bekend is geworden, dat wil nog niet zeggen dat **bissus* er niet voorhanden is geweest. Trouwens, we hoeven nu precies niet van *besson* uit te gaan om onze Vlaamse woorden te verklaren, en een type *bachon* zou daarvoor stellig veel beter passen. Het is dus de vraag, of we *bachon* ook in noordelijk Frankrijk aantreffen, hetzij met de grondbetekenis „dubbel”, hetzij in de betekenis *dubbelschoof* of zelfs *schoof*, *bundel* z.m.

Een speurtocht in de dialectwoordenboeken die voor een van Vlaanderen niet al te ver verwijderd Noordfrans gebied in aanmerking komen, heeft geen al te groot succes opgeleverd, maar is ook niet helemaal zonder resultaat gebleven. Van de volgende werken die ik heb geraadpleegd : Debrie, R., *Lexique Picard des Parlers Nord-Amiénois* (Arras 1961) ; Flutré, L.-F., *Le Parler Picard de Mesnil-Martinsart* (Somme) (Lille-Genève, 1940) ; Hécart, *Dictionnaire Rouchi-Français* (Valenciennes, 1834³) ; Vacan-

dard, J., *Glossaire Picard de Normandie, Dialecte de Melleville, Canton d'Eu, Seine-Maritime* (Amiens, 1964); Vermesse, L., *Dictionnaire du Patois de la Flandre Française ou Wallonne* (Douai, 1967), geven alleen Flutré en Debie bruikbare aanwijzingen.

Flutré vermeldt nl., p. 98, een substantief *bařo*, s. m. (*bachon*) en een werkwoord *bařone*: „v. a., mettre en *bařo*: prendre   brass es du foin, de l'herbe pour en faire des tas ou des bottes". Dat het ww. *bachoner* en het substantief *bachon* samenhangen is overduidelijk. Toch schijnt Flutré ter verklaring van *bachon*, waarvan hij zegt: „réduction de brachon, d r. du p. a. *brache* „brasse"? sous l'influence de *b che* „hotte" *bascauda*? ou d r. du gaul. *bostia* „ce qu'on peut tenir dans la main ferm e"? , brass e de paille, d'herbe, de fourrage, de feuilles..." (waarop dan nog een voorbeeld van gebruik in een zin volgt), vooral aan een semantische samenhang te hebben gedacht. Het Frans *brasse* betekent *vadem* en kan wel in verband staan met *brass e* „armvol", maar van *brache*, *brachon* naar *bachon* is er toch een fonetische weg die met de term „réduction" niet voldoende geëxpliciteerd is. Flutré heeft dat vermoedelijk ingezien en aan een contaminatie met *b che* < *bascauda* „schotel" gedacht. Maar hier klopt de betekenis niet al te best, terwijl ook de sprong van *b che* „hotte, d.i. draagkorf" < *bascauda* naar „hoop of bundel hooi of gras" mij nogal gewaagd lijkt. Het komt mij voor dat de betekenis van het werkwoord hier de weg wijst: die behelst twee elementen, nl. 1. armvollen hooi of gras (en dat kunnen er slechts twee tegelijk zijn) bij elkaar nemen om er 2. een hoop of een bundel mee te maken. Semantisch zou ook hier **bissus* (of een afleiding daarvan) nog passen. Dat de overgang *s, ss* > *ř* in het dialect van Flutré niet onmogelijk is, kan trouwens blijken uit het

feit, dat de auteur (1) een aantal gevallen vermeldt, waarin aan inlautende *s, ss* (ook *ç* gespeld) een *ř* beantwoordt, o.a.: *eře* essaim, *friřo* frisson, *k řo* chanson, *garřo* gar on, *suřo* su on e.a. waarbij nog * braře* embrasser! Dat alles betekent, dat het in het département de la Somme voorkomende *bachon* inderdaad een tegenhanger van Fr. *besson* kan zijn.

Het Vlaamse *bezong, bosjong, bezow* e.d. kunnen dus wel direkt uit een Frans dialektisch woord *bachon* stammen en teruggaan op **bissus* „dubbel". Of het woord dan bij ons is binnengekomen via (handels)relaties met het Sommegebied of met een ander gewest in Frankrijk, kan voorlopig niet worden uitgemaakt.

Even recapituleren. Mogelijke etymologieën voor het Vlaams *bezong, bezow* zijn tot nog toe: *besson* en *bachon*, die beide afleidingen zijn van **bissus*. Tegen *besson* pleit misschien wel het feit, dat de overgang van intervokalisches *s* (= *ss*) naar *ř* en vervolgens *z* niet zonder bezwaren is, m.a.w. wanneer, waar en hoe de franse *s* gepalataliseerd werd is nog niet erg duidelijk. Wat *bachon* betreft, zou het wenselijk zijn over wat meer informatie i.v.m. de betekenis „(dubbele) bundel of schoof" uit Frankrijk zelf te kunnen beschikken, maar intussen lijkt de vorm ook voor het Noordfrans niet onmogelijk.

Voorlopig mogen we dus voor Vlaams *bezong* c.s. wel een Fr. *bachon* vooropstellen, zonder het gevaar te lopen dat we daarbij een totaal verkeerde weg opgaan. Die vorm kan trouwens al onze Vlaamse vormen verklaren.

Debie vermeldt het woord *bachon* voor een vrij groot gebied van het Picardisch ten noorden van Amiens, nl. in het gebied ten westen van de Ancre, een bijrivier van de Somme: de vroegere arrondissementen Amiens en

(1) T.a.p., blz. 25.

Doullens en een deel van het oude arrondissement Péronne. De auteur kent ook het ww. *ba'so'né* (= *bafo'ne*), dat hij omschrijft als „prendre des brassées de paille ou de fourrage et les disposer en repliant les deux extrémités pour former des bottes, mettre sous forme de *bašō*” (blz. 35). Voor *bašō* zelf geeft hij geen etymologische verklaring, maar hij geeft wel synoniemen, nl. *bráši*, *máné* en *pāderé* (= *brachie*, *mannée* en *pandérée*, resp. = fr. *brassée*, ofr. *manne* (< mnl. *mande*) en ofr. *panérée*, contenu d'un panier). Deze synoniemen wijzen op hoeveelheden, maar het ww. *bachonner* overduidelijk op het maken van een speciale bundel; en weer heeft het geval *twee* er wat mee te maken: een *bachon* ontstaat volgens Debrie door de *twee* uiteinden om te plooiën. Niet helemaal hetzelfde als bij Flutré, maar er niet zover van af en ook niet zover af van onze twee-aan-twee (top-en-aars) gelegde vlasschoven. Ook indien de etymologie *bachon* < *bissus*, eventueel over een vorm *bisson* of *besson*, nog niet bewezen is, onmogelijk is ze niet.

Bachon past voortreffelijk ter verklaring van ons *bezong* en varianten: semantisch en formeel. Dat het woord uit de Somme naar Vlaanderen is gebracht, lijkt me heel aannemelijk. Met dat gebied, net als met andere delen van het oude Picardië, heeft Vlaanderen in het verleden drukke betrekkingen onderhouden, al kan geen precieze datum worden opgegeven waarop de ontlening van de benaming voor de (dubbele) vlasschoof kan zijn gebeurd. Maar men bedenke het volgende. De produktie van vlas en z'n industriële produkten was in de 18de eeuw in Noord-Frankrijk sterk toegenomen, en precies ook in het Picardië (Abbéville, Bapaume, Mondidier, Péronne, Doullens en elders)(1).

(1) E. Sabbe, *Histoire de l'Industrie linière en Belgique*, Bruxelles, 1945, (Collection Nationale, N° 67), blz. 43.

Picardië is evenwel een oud vlas-gebied (1) en we hebben voorlopig geen enkel aanknopingspunt om uit te maken of *bezong* in Vlaanderen al dan niet ouder is dan de 18de eeuw. Zolang we het woord niet aantreffen in een oude tekst kunnen we de periode van ontlening niet nader bepalen.

De fonetische ontwikkeling van *bachon* naar *bosjong* en *bezong* biedt weinig of geen moeilijkheden: $\int > \mathfrak{z} > z$ en behoud van de nasalering aan het wordeinde. Indien vormen als *bəzon* of *bəzun* inderdaad mochten bestaan (of bestaan hebben), dan moet er gedacht worden aan denasalering van de vokaal, maar met toevoeging van een nasale slotkonsonant. In het westelijk Zuidoostvlaams en in het Zuidwestvlaams is dat een verschijnsel dat wel meer voorkomt. De oorspronkelijk Franse familienaam *Dujardin* kan er worden tot *dyzardē* of *dyzardein* resp. *dyzardē*, *dyzardein*. En te Kruishoutem (O 84) kent men voor *camion* (= vrachtwagen) *ka·m(i)ju·n*, voor *bariton* *baritu·n*, naast *bumbardū* voor *bombardon*. Deze ontwikkeling van Frans

$$\left[\begin{array}{l} + \text{ vokaal} \\ + \text{ nasaal} \end{array} \right] \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} + \text{ vokaal} \\ + \text{ nasaal} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} + \text{ vokaal} \\ - \text{ nasaal} \end{array} \right] \mathfrak{n} \end{array} \right\} / - \#$$

in de bedoelde dialektgroepen is trouwens oud. Voor Outrijve (O 189) vermeldt J. Luysschaert a° 1388 een veldnaam *ant bussoenkin*, = dim. van *bussoen* (< Fr.

(1) Zie E. Sabbe, *De Belgische Vlasnijverheid*, Brugge, 1943, deel I, blz. 82. De honderdjarige oorlog had aan dat gebied (+ Champagne, Artesië, Normandië en l'Isle de France) een zware slag toegediend.

buisson) (1), en F. Debrabandere kent te Kortrijk (omstreeks 1400) *Bastoen* (< Fr. *baston* (= bâton)), *Houdoen* (< Fr. *Odon*, *Oudon*) en *Gillioen* (< Fr. *Gillion*) (2). Uiteindelijk zou een vorm *bezoen* nog op een oude ontlening kunnen wijzen.

Wat *bi'zo*, *bi'zo* en tevens *bezow* betreft het volgende : aangenomen dat de ontlening niet jong maar tamelijk oud kan zijn, is het totale afslijten van de slotnasalering of van de nasale slotkonsonant niet onvoorstelbaar. Wie mij hier niet wil volgen zou nog steeds kunnen denken aan een ander type, nl. *bonjeau*. Maar ik acht dat overbodig. Het etymon *bachon* — of dat nu al dan niet teruggaat op *bissus* (3) — kan in elk geval als basis dienen voor alle bij ons aangetroffen vormen van de benaming van de dubbele vlasschoof.

(1) De Leiegouw, XIII, 1971, blz. 66.

(2) De Leiegouw, I, 1959, blz. 96.

(3) De vakgenoten-romanisten zouden deze kwestie definitief kunnen klaren.

Toponymie des communes de Stoumont, Rahier et Francorchamps

par LOUIS REMACLE

INTRODUCTION *

-- in foreste nostra nuncupante Arduinna, in
locis vaste solitudinis --

648*. Concession de Sigebert III
à l'abbé Remacle et aux religieux.
Chartes Stavelot 1, 6.

Les trois communes dont la toponymie fait l'objet du présent ouvrage (1) prolongent, vers l'ouest et vers l'est, la commune de La Gleize, que j'ai étudiée précédemment au même point de vue (LG, 3e livre). Comme celle-ci, elles appartiennent à l'Ardenne liégeoise et, partiellement tout au moins, à la région des Hautes-Fagnes ; elles ont un sol argilo-schisteux, volontiers marécageux, et un relief acci-

* Monsieur Jules HERBILLON, qui a bien voulu lire le manuscrit du présent travail, m'a communiqué d'abondantes indications, de caractère documentaire ou critique, qui m'ont permis de corriger ou d'améliorer de nombreux passages. Je lui exprime ici toute ma reconnaissance.

Je remercie aussi mes assistants, Monsieur Jean LECHANTEUR et Mademoiselle Régine TOUSSAINT, pour l'aide qu'ils m'ont apportée, notamment dans la correction des épreuves.

(1) Les renseignements donnés ci-après à propos des trois communes ou des trois bans proviennent de divers ouvrages, notamment des suivants : Eug. DE SEYN, Dict. hist. ou géogr. des communes belges, 1924 (plusieurs éditions) ; Am. DE RYCKEL, Les communes de la province de Liège, 1892 ; D. GUILLEAUME, L'archidiaconé d'Ardenne dans l'ancien diocèse de Liège, Bull. Soc. d'Art et d'Hist. du Diocèse de Liège, t. 20 (1913).